

נספח 3: חקר טעמי המצוות, האם התבסס הרמב"ם על עובדות מזוייפות? [ח"ג, פכ"ט]

הביקורת שקיבל הרמב"ם מהחכמים היהודים השונים בנושא טעמי המצוות היא כנראה הגדולה ביותר מכל הסוגיות שביאר הרמב"ם במורה הנבוכים. כבר כתבנו במבוא כי אין כוונתנו להתייחס לעומק בנושא טעמי המצוות אצל הרמב"ם, קל וחומר לביקורת מהוגים אחרים שנשמעה על הרמב"ם. אולם טענה אחת עלתה כנגד הרמב"ם ששוללת את דעתו מעיקרה, לטענה זו ארצה להתייחס בנספח זה.

הקדמה¹

באגרת 'על גזירת הכוכבים' [אגרות, עמ' תפא] הרמב"ם מגלה לנו כי הוא ירד לחקר טעמי המצוות מתוך 'ספרים חיצוניים' ומתוך מחקר מאומץ: "וגם קראתי בעניני עבודה זרה כלה, כמדמה לי שלא נשאר חבור בעולם בענין זה בלשון ערבי, שהעתיקו אותן משאר לשונות, עד שקראתי אותן והבנתי עניניו וירדתי לסוף דעתו. ומאותן הדברים נתברר לי טעם כל המצוות שיעלה על לב אדם שאינן דברים שיש להן טעם, אלא גזרת הכתוב. וכבר יש לי חבור גדול בענין זה בלשון ערבי, בראיות ברורות על כל מצוה ומצוה"².

כדי להמחיש זאת נבחר דוגמה אחת. בח"ג, פמ"ז הרמב"ם מסביר את טעם איסור הנידה [בתוך איסורי זב, זבה מצורע, וכו'] וטוען כי ישנן מספר תכליות למצווה זו³. התכלית השלישית היא: "מנהג מפורסם של הצאביה עד זמננו זה בארצות המזרח,

1. ברצוני להודות לפרופ' שרה סטרומזה על תשובותיה הלבביות שהפניתי אליה בנושא הנספח הנ"ל. לאחר שסיימתי לכתוב פסקה מסוימת בפרק זה שלחתי לה כדי לקבל הערות וביקורת, והיא ענתה לי בחפץ לב ובמהירות, ואני מודה לה על כך. אין בדברים אלה שום אמירה או רמזה כי היא מסכימה או מתנגדת לכתוב כאן. האחריות על כל מה שנכתב כאן היא אך ורק עלי.
2. תארוך האיגרת הוא מספר שנים מועט לאחר סיום כתיבתו של מורה נבוכים, ראו בהקדמת האיגרת לר"י שילת.
3. התכליות הן: א. התרחקות מדברים מלוכלכים כפשוטו, ובלשון הרמב"ם: "התרחקות מן הלכלוכים". ב. שמירת המקדש. את זאת הסביר הרמב"ם לפני כן: "כל זה גורם לריחוק מהמקדש ושלא יתדפקו על שעריו בכל עת... במעשים אלה תתמיד היראה ותיווצר ההיפעלות המביאה לשפלות הברך המבוקשת". ג. התכלית השלישית, הנוגעת לענינו, מבוארת בפנים. ד. התכלית הרביעית היא "הקלת הקושי הזה ושעניין הטומאה והטהרה לא יעכב את האדם משום עיסוק מעיסוקיו... אין בו עוון אם יישאר טמא ככל שירצה ויאכל חולין טמאין כרצונו".

כוונתי לשארית הזורואסטרים⁴, שהנדה תהיה בבית לבדה, המקומות שהיא דורכת עליהם נשרפים, מי שמדבר אליה נטמא, ואף אם נושבת רוח על הנדה ועל איש טהור הוא נטמא. ראה אפוא מה רב ההבדל בין זה לבין דברנו: כל מלאכות שאשה עושה לבעלה, נדה עושה לבעלה חוץ מרחיצת פניו וגו'...". זוהי דוגמה אחת מני רבות שמזכירה את אחד ממנהגי הצאביה (נקראים גם 'צאבה' ועוד שמות דומים כיוצ"ב) ואת ההשוואה בין מצוות התורה לבין מה שמפורסם בעולם שעם ישראל חי בתוכו. לדוגמאות נוספות רבות ראו בפירוט פרקי טעמי המצוות בח"ג, פל"ו-פמ"ט.

בעקבות האמירה כי חלק מהמצוות - ענינן הוא להוציא ממנהגי הצאבה ודומיהם עולות כמה שאלות:

- א. האם הספרים שהרמב"ם הסתמך עליהם הם אכן מקוריים ומתוארכים לזמן עתיק, או שמא נכתבו בזמן מאוחר יותר⁵?
- ב. האם קיימות ראיות לקיומם של הצאבאים בזמן קדם, ומי הם היו?
- ג. האם המנהגים המתוארים בספרים אכן הונהגו בזמן מתן תורה⁶?

טענתי בהמשך תהיה כדלקמן: נכון לתמונת המצב הקיימת כיום, התשובה לשאלה הראשונה היא כנראה שלילית (הספרים אכן מזויפים), השאלה השנייה נתונה לפרשנות, והשאלה השלישית פרובלמטית במובן הזה שקשה לתת עליה תשובה חותכת. כדי להוכיח שהרמב"ם טועה הסעיף השלישי הוא הסעיף היחיד החשוב לעניננו. פירוט והסבר בהמשך.

'תמונת המצב' כיום

האם הספרים שהרמב"ם הסתמך עליהם היו מזויפים?

הספר המרכזי שהרמב"ם מכריז שהוא הסתמך עליו הוא 'החקלאות הנבטית' בתרגומו של אבן וחשייה (שחי בתחילת המאה העשירית לספירה), וכך כותב הרמב"ם [ח"ג, פכ"ט]: "אשוב עתה אל מטרתי ואומר שמשמעותן של מצוות רבות התבררה לי וטעמיהן נודעו לי רק משעמדתי על שיטות הצאביה, דעותיהם, מעשיהם ופולחניהם,

4. ראו להערתו של שוורץ: "קהילות של זורואסטרים התקיימו באיראן עד סוף המאה ה"ח ובהודו עד המאה העשרים". מסתבר שמדובר בקהילה פגאנית שהרמב"ם היה מודע אליה בזמנו.

5. ואזי הספר מזויף. כלומר ספר שנכתב בזמן מאוחר ומציג עצמו כאילו הוא מתוארך לזמן עתיק יותר נכנה כאן 'ספר מזויף'.

6. לשם הדיון נסתמך על המסורת הקובעת כי מתן תורה היה בשנת 2448 לבריאת העולם, ובכיוול לספירה הנוצרית, מדובר ב- 1312 שנים לפנה"ס.

כמו שתשמע כאשר אבהיר את טעמיהן של אותן המצוות שחושבים שאין להן טעם. אציין לך את הספרים אשר מהם יתברר לך כל מה שאני יודע משיטות הצאביה ודעותיהם, כדי שתדע בוודאות שמה שאומר על טעמיהן של מצוות אלה נכון הוא. הספר הגדול ביותר בנושא זה הוא "החקלאות הנבטית" בתרגומו של אבן וחשיה... ספר זה מלא הזיותיהם של עובדי עבודה זרה ומה שנפשותיהם של פשוטי עם נוטות אליו וקשורות בו...".

שלמה פינס (פינס, תשל"ז, עמ' 163) טוען כי הספר חובר ע"י אבן וחשיה, במילים אחרות, טענתו כי הספר מזויף (שכן הרמב"ם טען שאבן וחשיה רק תרגם את הספר הזה). אולם מחקר שיצא בשנת 2006 (Hameen-Anttila, 2006, עמ' 10 - 33) קובע בזהירות מסקנה שונה. ספר 'החלקאות הנבטית' בנוי משכבות שכבות. ניתן לזהות כמעט בוודאות שכבת מידע מספרות האגרונומיה היוונית, ומסיבות כאלה ואחרות ניתן אולי לתארך כתיבת שכבה זו לזמן מאוד קדום⁷. שכבה נוספת כוללת תרגום של הטקסט לסורית-ארמית בתוספת מידע פגאני וחומרים נוספים, שכבה זו מתוארכת ללא יותר מוקדם מהמאה השישית לספירה. לסיום, במאה העשירית לספירה בוצע תרגום נוסף ע"י אבן וחשיה לשפה הערבית, גם הוא הוסיף תוספות משלו. על כל פנים מספק לא יצאנו, החוקרים עדיין מתלבטים בזה⁸, וכפי הנראה חלק ניכר מהטקסט אכן חובר לאחר הופעת האיסלאם. לסיום שרה סטרומזה מעירה [בספרה מ-2009, Stroumsa, 2009] בעמ' 99, בהע' 73] כי על כל פנים הרמב"ם היה בטוח במקורו "העתיק" של הספר, ולכן השאלה על זמן חיבורו המדויק שולית בהקשר שלנו (נחזור להע' זו בהמשך).

אשר לשאר הספרים שמציין הרמב"ם, ישנם ספרים שקיימים אצלנו גם היום (ויש לערוך בענינם דיון נפרד), אמנם ישנם גם ספרים שניתן לומר בוודאות כי היו לעיני הרמב"ם ואינם איתנו היום⁹.

מי היו הצאבאים?

בעבר סוגייה זו עברה כמה וכמה תפניות. כיום קיים קונצנזוס די ברור בין החוקרים לגבי זהותם של הצאבאים והוא שאיננו יודעים בוודאות מי הם היו. קיימות השערות

7. לא מפורש כמה מוקדם, על פניו נראה שאולי אפשר לתארך זמן כתיבת השכבה העתיקה לכמה מאות שנים לפני הספירה. כמובן שזה עדיין לא מביא אותנו לתקופת זמן מתן תורה (יש פער של יותר מאלף שנים).

8. ראו למאמרה של שרה סטרומזה (סטרומזה, תשנ"ט) בהע' 70, ע"ש.

9. ראו הערותיו של שוורץ [ח"ג, פכ"ט, בהע' 51 - 55] ולמאמרה של סטרומזה [שם].

וספקולציות רבות¹⁰. נפרט יותר. כאמור במקורות בהע', האזכור הקדום ביותר הידוע לנו כיום שבהם מופיעים באופן פתאומי הצאבאים הוא הקוראן שהזכיר את הצאבאים עם היהודים והנוצרים בנשימה אחת¹¹, באזכור מדובר על מאמינים שמגיעה להם הגנה בין היתר בגלל האמונה באל אחד¹². במהלך התפשטות האימפריה העבאסית המוסלמית¹³ היה ציבור אחד או מספר ציבורים 'פגאניים' שנמצא שנקראו בשם 'צאבאים', אחד המקורות מספר שציבורים אלו החלו להשתמש בשם זה כדי להגן עליהם ולשמור עליהם ממוות בידי המוסלמים שהכריחו קהלים שונים להתאסלם, ציבורים אלה מוזכרים בדברי הסופרים הערבים לאחר התפשטות האסלאם¹⁴. בלי קשר מחייב לסיפור על קבלת השם 'צאבאים' כדי להימנע מעונשים, העובדה היא שקשה מאוד ליישב את התיאור הידוע לנו על הצאבאים מהספרות הערבית לצאבאים מהקוראן. בשל כך מרבית מהחוקרים סוברים "שהצאבאים שבקוראן אינם זהים לצאבאים המופיעים בספרות ההרזיוגרפית הערבית"¹⁵.

10. ראו למאמרה של שרה סטרומזה [שם], וכן לאנטילה [Hameen-Anttila, 2006] בעמ' 44 – 52], וכן לואן בליידל (Van Bladel, 2009, עמ' 64 - 70) וכן ליונתן אלוקין (Elukin, 2002).

11. לשם הדיון נאמר כי הקוראן מתוארך לתחילת-אמצע המאה השביעית לספירה.
12. אנחנו מוצאים שלושה מקומות בהם מאוזכרים הצאבאים בקוראן. בשני מקומות הקוראן מצרף אותם ליהודים ולנוצרים ואומר כי אין להם צורך לפחד כאמור בפנים. אמנם במקור השלישי נאמר כי אלה ישפוט אותם ביום התקומה. ראו יונתן אלוקין (Elukin, 2002) לפירוט. שרה סטרומזה (סטרומזה, תשנ"ט) כותבת "הופעתו הפתאומית של עם זה אינה הקושי היחיד הכרוך בזיהוי", וראו במאמרה לפירוט הקשיים הרבים הנוספים, שחלקם נציין בהמשך. כפי שמפרטת סטרומזה במאמרה [שם] הדת הצאבאית מתוארת לפעמים כדת פוליתיאסטית המאמינה בכמה אלים כשהפולחן קשור לעונות השנה ועבודת האדמה, ולפעמים כדת מונותיאסטית העובדת את הכוכבים על מנת לשמור על טרנסצנדטיות מוחלטת של אלוהים.

13. מתוארכת מאמצע המאה השמינית עד אמצע המאה ה-13.

14. ראו לואן בליידל (Van Bladel, 2009, עמ' 64 - 70) ולשרה סטרומזה (סטרומזה, תשנ"ט).

15. שרה סטרומזה (סטרומזה, תשנ"ט). אחד הציבורים הקדומים והנחקרים ביותר הם 'הצאבאים של חראן' (שאחד המשכילים המפורסמים ביותר שיצא מקבוצה זו הוא ת'אבת אבן קורה שפעל באמצע-סוף המאה התשיעית לספירה), רבים מהמחקרים עוסקים בניסיון להבין את זהותם, תרבותם ואמונתם (ראו לסטרומזה לעיל). בעיות נוספות שעלו לדוגמא, העובדה כי יש מיעוט מקורות ב-400 השנה שבין הופעת הקוראן למאה העשירית שאז החלו להישמר "תיאורים מפורטים פחות או יותר של הצאבאים", וכן שאותם "חיבורים מאוחרים" (מהמאה העשירית והלאה) "מציגים תיאורים מבולבלים ולעיתים סותרים זה את זה"

אם כן, לפי המתואר בספרות המחקר, האזכור הקדום ביותר של הצאבאים הוא בהופעת הקוראן שזה בערך בתחילת המאה השביעית לספירה, תיאור ממש של הצאבאים אנחנו מוצאים מהמאה העשירית לספירה בערך. איננו יודעים בוודאות מי היו הצאבאים המוזכרים בקוראן וכן מי היו הצאבאים שהסופרים הערבים מתארים אותם. על פניו יכול להיות שמדובר בשתי קבוצות שונות. העולה מכל הנ"ל לכאורה הוא שאנחנו יכולים לפתור את השאלה שהעלינו בהקדמה, 'האם הצאבאים חיו בזמן מתן תורה' בשלילה מוחלטת¹⁶. אולם לענ"ד כדאי להיזהר עם מסקנה כזו. שרה סטרומזה (שם) מעירה בהקשר של הרמב"ם: "עבור הרמב"ם אפוא השם 'צאבאים' הוא שם קיבוצי, והפניותיו השונות לצאבאים מעידות על כך שלדידו שם זה כולל בתוכו את הפגנים שבקרבתם גדל אברהם, את המצרים ששעבדו את בני ישראל, ואף את הזורואסטרים בני זמננו... הטירחה שהוא טרח להציג את הצאבאים כעדה כלל עולמית נובעת בדיוק מכך שהוא לא מתייחס אליהם כאל עם הניתן לזיהוי מבחינה היסטורית". נראה מכאן שהרמב"ם ראה בתופעה זו תופעה פנומנולוגית, כלומר, אין זה מעניין איך הם נקראו בימי קדם, השאלה היא מה תרבותם ומה היתה אמונתם. אם אכן כך, ייתכן שהרמב"ם לא טעה. מה שמוביל אותנו לסוגייה האחרונה.

האם אכן הרמב"ם הסתמך על עובדות מזויפות?

שלמה פינס (פינס, תשל"ז, עמ' 163) קובע כי "מבחינה גאוגרפית לא היה זה בדיוק סוג האלילות שמשם נתקל בה, אלא שהרמב"ם סבור כנראה, שבדרך כלל מגלים פולחנים אלה תכונות כלליות משותפות". הסברה שמעלה פינס היא תורף הסוגייה. מי שמתעניין בבעיה האם הרמב"ם טעה או שמא הוא צדק בטעם ספציפי עבור מצוה מסוימת (לשיטת הרמב"ם כמובן), צריך לבחון את שאלת העובדה האמפירית. אם נחזור לדוגמת הנידה מתחילת הפרק, נוכל לומר כי השאלה החשובה שיש לבחון היא: האם אכן העמים שחיו בזמן מתן התורה בסביבות עם ישראל היו מתייחסים כך לאישה בניה, כגון שאם מדברים אליה נטמאים וכיוצ"ב. אין זה מעניין כלל האם קראו לאותו עם 'צאבה', 'אשור' או 'מצרים', או לחילופין שהספר שבו כתוב המעשה הזה הוא מעשה ידיו של אדם מהמאה העשירית, המאה השישית, או חמש מאות שנה לפני הספירה, זוהי שאלה שולית בהקשר של דעת הרמב"ם כמו שהבאנו לעיל בשם סטרומזה (אם כי היא אולי השתמשה בטענה זו למקום שונה)¹⁷. במילים אחרות,

16. ולו רק בשל הופעתו הפתאומית במאה השישית לספירה, ואי אזכורו לפני כן.
17. מסקנה זו מתחזקת מדברי הרמב"ם עצמו בסוף טעמי המצוות [ח"ג, פמ"ט] שמביא כי אם היה ידוע לו יותר מידע על עמי קדם הוא היה מצליח למצוא טעמים לאותם מצוות שלא עלה בידו "רוב החוקים שטעמם נסתר באו להרחיק מעבודה זרה. פרטים אלה, שטעמם נסתר ממני

כדי להוכיח שהרמב"ם טעה יש להראות כי העובדה שהרמב"ם מציין, לא הייתה נכונה בזמן מתן תורה¹⁸.

נחדד את דברינו. הרב חיים נבון [(נבון, תשע"ב), שיעור 22] כותב על הרמב"ם "ראשית, עצם הדיוק ההיסטורי של התאוריות הללו הועמד בספק גדול". אכן צודק הרב חיים שמבחינה היסטורית נראה שאפשר בדיעבד לומר על הרמב"ם שלא היו לו הדיוקים ההיסטוריים הנכונים, שכן האפשרות המסתברת ביותר שאבן וחשייה חבר את הספר החקלאות הנבטית (או לפחות חלקים נכבדים ממנו) בניגוד למה שמשמע מהרמב"ם, וכן הפירוש הסביר כי הרמב"ם היה בטוח שהמונח 'צאבה' הוא מונח קדמון ועתיק. אולם מהצד השני, אי דיוקים היסטוריים אינם גוררים בהכרח עובדות מזויפות, טענה חריפה שכזו דרושה הוכחה¹⁹.

ואיני יודע מה תועלתם, סיבתם שאין שמע אוזן דומה למראה עיניים. לכן המידה הידועה לי אישית מדרכי הצאביה ששמעתיה מן הספרים אינה כידיעת מי שראה את מעשיהם בעיניו, מה גם שדעות אלה נמחו לפני אלפיים שנה או יותר. אילו ידענו את פרטיהם של מעשים אלה ושמענו את פירוט הדעות ההן, היתה מתבררת לנו בחינת החוכמה בפרטי מעשי הקרבנות והטומאות ושאר דברים שטעמם אינו מצוי ביד²⁰.

18. השאלה האם זה אפשרי או לא, היא שאלה חשובה שמסתבר שהתשובה עליה תהיה שלילית, לפחות נכון למצב המחקר כמות שהוא היום. כדי לשלול דברים צריכים וודאות, ואת זה קשה לקבל כיום עבור זמנים בסדר גודל של מתן תורה (1312 שנים לפנה"ס). פרופ' סטרומזה כתבה לי לגבי הדיון אם החקלאות הנבטית משקפת חומר קדום מאוד, ש"השאלה היא כמובן מה פירוש "משקף", אני חושב שעל זה אין חולק, וזה דורש דיון רציני ומעמיק על כל מצווה לגופה.

19. ראו לדוגמה למאמרו של הרב אליהו זייני (זייני, התשנ"ט, עמ' 107 - 116) שבה נראה כי המחקר מחזק את מסקנתו של הרמב"ם בטעם מצוות בשר בחלב "אם כן, בשול בשר בחלב היה חלק מפולחן אלילי, ובדיוק כפי ששיער אותו ענק שבישראל, הרמב"ם שמו. קרבן זה היה מונח בתחתית אילן כדי לברך את היבול, וכדי שהברכה תחול על כל מה שצומח...", ע"ש באריכות.

הבאנו למעלה כל זה כדי להוציא מדעות שנאמרות ללא הוכחה מספקת. ליבוביץ במקומות רבים בספרו [(ליבוביץ_ב, 2003), לדוגמה: עמ' 128 - 133] טוען על תיאור הרמב"ם את מנהג בני קדם (ומתוך הסברו לטעם המצוות) כי "התיאור והפירוט שהרמב"ם נותן כאן אינם נכונים אלא הם שגויים ומוטעים" (עמ' 131, פירוש לח"ג, פכ"ט). הבעיה בטענות מהסוג הזה שהם חסרות הוכחות מפורטות. לדוגמה: ליבוביץ טוען על ספר 'החקלאות הנבטית' כי (שם, עמ' 164 - 165) "שמו המלא של מחברו הוא אחמד אבן וחשייה אל נבאטי, ואנו יודעים עליו שהוא חי ופעל בסוף המאה ה-9. מה שכותב הרמב"ם עליו כאן שהוא היה מעתיקו של ספר זה איננו מדויק, ולמעשה אין מדובר בהעתקה אלא אבן וחשייה הוא מחברו ממש, והרמב"ם כמו כל בני תקופתו חשב על ספר זה בטעות שהוא כלדי מלפני 4000 שנה, ונכתב במקורו בשפה הכשדית". כפי שהראנו לעיל, צריך מאוד להיזהר לטעון טענות בפאתוס כה ודאי על מציאות מסופקת. איך שלא יהיה ודאי שיש להימנע מהכללות, ולדון כל מקום לגופם של דברים.

לסיכום

- מהידע שצברנו עד כה נראה שהדקדוקים ההיסטוריים שהיו בפני הרמב"ם היו שגויים, כגון מחברו של ספר 'החלקאות הנבטית' וזהותם של הצאבאים.
- לדעת פרופ' שרה סטרומזה, דעת הרמב"ם על הצאבאים היא פנומנולוגית בעיקרה.
- בהינתן הסעיף הנ"ל, כדי להוכיח שהרמב"ם טועה יש להראות כי המציאות שאליה טוען הרמב"ם בדבר הצאבה לא היתה בזמן מתן תורה.
- נראה כי הוכחה שכזו תהיה קשה, נכון למצב המחקר הנתון כיום.